

KRÉMER SÁNDOR

## ISMÉT A FELELŐSSÉG ALAPJÁRÓL

Mivel a társadalomban számos normarendszer működik, a felelősségnek — mint a normák érvényesülését biztosító tényezők egyikének — elméleti és gyakorlati vizsgálata gyakran visszatérő téma a szakirodalomban. Úgy tűnik azonban, a gyakorlati megoldások — különösen a jogi és politikai felelősségnél — jóval kidolgozottabbak, mint elméleti általánosításuk. Tanulmányommal ezért elsősorban a felelősség elméleti megalapozásához kívánok hozzájárulni.

### *I. A felelősségről általában*

„XY felelősségének tudatában cselekedett” — számtalanszor halljuk és használjuk magunk is e kifejezést. Ha a felelősség lényegét kutatjuk; nyomban feltehetjük az első kérdést: milyen tényezők és összefüggések ismeretét igényli a felelősségtudat megléte? A szükségleteink kielégítését célzó magatartások, és a velük elérhető eredmények tudata nem bizonyul elegendőnek, ez csupán a minden döntésünkben jelenlevő választásnak elégséges feltétele. Hiányzik a „mérték”, amely tájékoztat bennünket arról, hogyan minősíti magatartásunkat, ill. ennek következményeit, optimális működése érdekében, az a közösség, amelynek tagjai vagyunk. A közös érdekek érvényrejuttatása végett ugyanis egyetlen közösség sem mondhat le tagjai tevékenységének megszervezéséről. Ennek realizálása során kristályosodnak azután értékke mindazok a magatartások, amelyek az előbbi célt a leginkább szolgálják. (Az érték fogalmát valamely konkrét, helyesen megvalósított, helyes teleológiai tételezés értelmében használom.<sup>1</sup>) Az így kialakult közösségi értékek, ha értékrenddé<sup>2</sup> nem is állnak össze feltétlenül, normatív funkciót töltenek be: megszabják a közösséghez tartozókkal szemben támasztott elvárásokat, amivel egyúttal magatartásaikat is értékelik. A róluk való tudat — melyet már fogalmuk tartalmaz, mivel az értékesség csak valamilyen teleológiai tételezésre vonatkoztatva jelentkezhetsz tárgyasult létező tulajdonságaként — a kötelességtudat, amely magatartásunknak és következményeinek ismeretével együtt — a felelősségtudat. Ebből kiindulva tekintem magát a felelősséget lényege szerint olyan értékviszonyynak, amely egyrészt valamilyen közösségi érték, másrészt meghatározott egyéni magatartás vagy ennek eredménye között jön létre.

<sup>1</sup> Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról II. köt. 84. p. (Magvető, 1976.): „...a teleológiai tételezés helyessége — a helyes megvalósítás esetében — a mindenkori érték mindenkori konkrét realizálását jelenti.”

<sup>2</sup> Lásd ezzel kapcsolatban Hankiss Elemér: „Közösségek válsága és hiánya” c. tanulmányának „A közösségképződés értékrendbeli akadályai” c. fejezetét. (Diagnózisok, 90—94. p.; Gondolat, 1982.)

De miért csak közösségi érték lehet a felelősség mértékét meghatározó norma? Ennek magyarázatát az egyének társadalmiságában találjuk — a felelősség olyan sajátos értékviszony, amelyben az egyének közösségi mivolta jut kifejezésre. Ez a közösségiség azonban nem csupán a tudatban létezik, hanem mindenekelőtt valóságosan, a munka mindenkor társadalmi megosztásának viszonyaiban. A felelősség egyik alapvető eszköze, a társadalmilag megosztott munka minden területén — a konkrét közösségeken keresztül —, az egyének magatartásai különböző vonatkozású szabályozásának, összehangolásának, a kölcsönös függőségi viszonyaikban objektíve létező közösségi érdekeknek megfelelően. Ebből pedig egyértelműen következik, hogy a felelősség formáinak differenciáltsága elsősorban a társadalmi munkamegosztás fejlettségéhez igazodik: ennek megfelelően különülnek el és fonódnak össze főbb területei (erkölcsi, politikai, jogi stb.), és konkrétabb fajtái is (a szülőnek gyermeke iránti felelőssége, és megfordítva; a miniszteri, a tanácselnöki; a büntetőjogi, a polgári jogi stb. felelősség).

A felelősség értékviszonyként történő meghatározása viszont egyet jelent objektivitásának megállapításával. Keletkezése, amelyről magatartásunk vagy eredményének megvalósulásával beszélhetünk, mint következményeitől, elhatárolandó nemcsak a felelősségtudattól, hanem a felelősségrevonhatóságtól és a felelősségrevonástól is. Az utóbbira kézenfekvő példa bármely felderítetlen bűncselekmény: pl. erőszakos közöszlészénél néha a feljelentés is elmarad a sértett részéről, szegény, megtorlástól való félelem stb. miatt, ugyanakkor a tettes felelőssége egy pillanatig sem lehet kétséges. A felelősségrevonhatóság kizártságának pedig egyik, szinte mindenki által ismert esete — a gyermekkor. A magyar BTK (1978. évi IV. tv.) 23. szakasza szerint: „Nem büntethető, aki a cselekmény elkövetésekor 14. életévét nem töltötte be.” Meghatározott értékviszony, vagyis felelősség azonban gyermekkorú által elkövetett cselekménnyel is létrejön, amit a jog sem hagy figyelmen kívül: az önálló tettel egyformán kell büntetni a közvetett tettet, aki a bűncselekményt „olyan személlyel — pl. gyermekkorúval — követteti el, aki nem tartozik érte büntetőjogi felelősséggel”<sup>3</sup>, és ezt tanúsítja a 23. szakaszhoz fűzött indokolás is, amely így szól: a gyermekkor „... nem zárja ki azt, hogy bűncselekmény törvényi tényállását megvalósító gyermekkorúval szemben az arra illetékes hatóság szükség esetén megfelelő védő- és óvóintézkedést foganatosítson.”

Az illusztrálást szolgáló eseteket természetesen a felelősség egyéb területeiről is vehettük volna, ahol ezek a különbségek szintén nem ismeretlenek (pl. a környezete sem a gyermeket ítéli el erkölcsileg a mások iránti tisztelet normáinak semmibevétele miatt, hiszen ő: „Nem tudja még, mit beszél!”), de a plasztikusság érdekében jogi vonatkozású példákat választottunk, mivel a jogban vitathatatlanul kidolgozottabbak e kategóriák.

## II. A felelősség alapja

A felelősség kérdéséhez szorosan kapcsolódik alapjának problémája, mivel magatartásunk szabályozásának, felelősségünk létjogosultságának logikai és gyakorlati előfeltétele, hogy a sokrétű és bonyolult helyzetekben különféle magatartásokat legyünk képesek tanúsítani. Azaz, meghatározott szituációban választani tudjunk a helyes és a helytelen magatartások között, amennyiben ismerjük a különböző társadalmi követelményeknek megfelelő magatartások tanúsításához szükséges összefüggéseket, ill. ismerhetnénk, ha a tőlünk elvárható figyelmet és körültekintést nem

<sup>3</sup> Indokolás a BTK 20. szakaszához, 3. pont.

mulasztottuk volna el. Minthogy e képességünk létének, eredetének és határainak kérdésére keresünk elméleti választ, az alábbiakban a determinizmus érvényesülését vesszük nagytól alá az emberi magatartás kialakulásában.

Nem hagyhatjuk azonban említés nélkül a szakirodalom lapjain több mint egy évtizedig zajló determinizmus vitát<sup>4</sup>, amelyben a predeterminizmus felújítására tett kísérlet nem járt sikerrel: többek között Szabó A. György írásainak köszönhetően nyert méltó cáfolatot az „abszolút determinizmus” elnevezés alatt jelentkező koncepció. Megemlítve ennek két alapvető hibáját, azt mondhatjuk, hogy egyrészt, amennyiben következetesen értelmezzük képviselőinek nézeteit, akkor nem érthetünk mást alattuk, minthogy az emberi akarat és magatartás teljesen és előre meghatározott. Ha ugyanis elfogadjuk egyik legfőbb állításukat, hogy adott személyiséggel rendelkező ember, meghatározott külső körülmények között csak egyféleképpen cselekedhet, ezzel azt mondjuk, már az egyén akaratának kialakulása és magatartásának megtörténte előtt megvolt az, aminek történnie kellett, illetve, ami történt. Ezzel szemben az egyén akarata és magatartása csak akkor lehetne előre teljesen meghatározott, ha az objektív valóság és a szubjektum, együtt egy olyan zárt rendszert alkotnának, amelyben a jelenlevő tényezők meghatározott, véges összefüggéstípusok keretében hatnának egymásra, és ezeknek a különböző irányú és intenzitású hatásoknak az eredője lenne az egyén akarata, magatartása. Ez viszont ellentétben állna a valóság jelenségeinek és összefüggéseinek objektív kimeríthetlenségével. Másrészt azért kell elutasítanunk a meghatározottság fenti felfogását, mert figyelmen kívül hagyja a tudat aktivitását. A szubjektum szerepe így a közvetítésre szűkül le, és elvész a valóság alakítására, megváltoztatására irányuló, tudatos, célkitűző tevékenység — az ember legspecifikusabb jellemzője, amiért szerkezetének feltárását nem mellőzhetjük a felelősség alapjának problémájánál. Ezért a továbbiakban utóbbinak — mindenekelőtt Lukács György: „A társadalmi lét ontológiájáról” c. művére támaszkodó — elemzésével próbálom meg a relatív emberi szabadság ontológiai alapját felmutatni.

Az állatok nem viszonyulnak közvetlen környezetükhöz, mert attól nem különböztetik meg magukat, és azt tudatosan nem is változtatják meg. Az ember azonban aktív, célirányos tevékenységével alakítja környezetét, megteremti társadalmi létét. „Éppen a tárgyi világ megmunkálásában bizonyul csak az ember valóban nembeli lénynek. Ez a teremtés az ő munkálkodó nembeli élete. Általa jelenik meg a természet az ő műveként és az ő valóságaként. A munka tárgya ezért az ember nembeli életének tárgyasulása: amikor magát nemcsak — mint a tudatban — intellektuálisan, hanem munkálkodva, valóban megkettőzi, és ennél fogva önmagát egy általa teremtett világban szemléli.”<sup>5</sup> A társadalmi lét e központi kategóriájának objektív alapját a természet és a társadalom törvényei képezik. Nélkülük nem lehetne a kitűzött célokat elérni, mivel a véletlenek által abszolút módon kormányzott valóságban az ember nem tudná, mit teygen azok megvalósítása érdekében. Az ember céljaiban és céltételező tevékenységében tehát az objektív valóság elemei tükröződnek. E célok azonban csak akkor számíthatnak gyakorlati megvalósulásra, ha a céltételező egyén ismeri a természet és a társadalom törvényeit.

<sup>4</sup> Filozófiai aspektusból a vitában szereplő fontosabb írások: Földesi T.: „Az akarat szabadság problémája”. (Gondolat, 1960.); Szabó A. Gy.: „A törvény és az ember.” (Kossuth, 1964.); Földesi T.: „Egy tisztultabb dialektikus determinista koncepció érdekében”. (MFSZ., 1966. 6. sz.); Szabó A. Gy.: „Hogyan tisztítja meg Földesi T. a dialektikus determinizmus koncepcióit”. (MFSZ., 1967. 1. sz.); Ádám György: „Az emberi magatartás meghatározottsága. A választás és a felelősség.” (MFSZ., 1979. 1—2. sz.); Földesi T.: „Akkor és most...” I—II. rész (MFSZ., 1980. 5—6. sz.). A vita jogi vonatkozásának „bibliográfiája” pedig megtalálható: MFSZ., 1980. 5. sz. 627. p.

<sup>5</sup> Karl Marx: „Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből”, 50. p. (Kossuth, 1970.)

Magában a munkafolyamatban, mint az ember célirányos tevékenységében, teleológiai tételezések sorát találjuk, amelyek két mozzanatra bonthatók: a cél kitűzésére, és a megvalósításához szükséges eszközök megválasztására. Már az első mozzanatot feltételezi azonban az ember és tevékenységének tárgya közötti elkülönülést, alapját a legelemibb visszatükröződésnek, amely már a munka legkezdetlegesebb fókán is jelen van a megfelelő természetadta szerszám többé-kevésbé véletlenszerű kiválasztásánál. Ennek az elkülönülésnek szubjektum-objektum viszonyra történő kifejlődését az egyének közösségileg meghatározott tevékenységének strukturális átalakulása eredményezte. De nemcsak a megvalósítani kívánt célok elemeit, hanem az elérésükhöz szükségesnek vélt eszközöket is a tudatába kell emelnie az embernek. A teleológiai tételezés során az emberi tudatnak ugyanis két olyan műveletet kell elvégeznie, amelyek együtt a tulajdonképpeni munka komplexusát alkotják. E két művelet: „egyrészt a számba jövő valóság lehető legpontosabb visszatükröződése, másrészt azoknak az okozati láncolatoknak az ehhez kapcsolódó tételezése, amelyek ... nélkülözhetetlenek a teleológiai tételezés megvalósításához.”<sup>6</sup>

A visszatükröződésben az ember leválik a környezetéről, eltávolodik tőle és tudatában, a visszatükrözés eredményeként, az objektív valóság szubjektív képmásakeletkeznek. Sőt, az ember, érzékszerveinek a munka révén bekövetkező munkamegosztása következtében, vizuálisan is képes a dolgok olyan tulajdonságait észlelni, amelyeket mint biológiai lény csak tapintással foghatott fel. Ez az elkülönülés szubjektum és objektum között az ember privilégiumává teszi ugyan a tévesztés lehetőségét, de nélküle nem alakulhatott volna ki az emberi tudat, és nem történhetett volna meg a természet emberivé formálása. Lukács György említett munkájában megállapítja, hogy a tudat e visszatükrözési funkciója következtében válik szét a társadalmi lét, lényegét tekintve két különmű mozzanatra: a létre és a lét visszatükröződésére a tudatban. Sőt, ez utóbbi nemcsak különmű, hanem ellentéte is a létnek: mivel ez visszatükröződés, ez valójában nemlét. Ugyanakkor ez a nem-lét döntő előfeltétele az okozati sorok tételezésének, lehetővé teszi új tárgyiasságok létrejöttét a társadalmi létben. Ez bizonyos lehetőségjellegű teremt a valóságot visszatükröző tudatnak: lehetőséget arra, hogy a munkafolyamatban, az általa tételezett okozati láncolatok megvalósulása révén létezőt alkosson.<sup>7</sup>

A munkafolyamatban a tudatnak ez a lehetőség-jellege a végrehajtandó tételezések alternatív jellegeiben fejeződik ki. Ez először a munka céljának tételezésekor jelenik meg, és a legkönnyebben a legkezdetlegesebb munkafolyamatoknál vizsgálható meg: „Ha az ősember egy kőhalomból kiválaszt egy követ, amely céljaira alkalmasnak látszik és a többit otthagyja a földön, akkor világos, hogy itt választással, alternatívával van dolgunk; mégpedig éppen abban az értelemben, hogy a kő mint a szervesetlen természet magábanvaló tárgya, semmilyen módon nem volt előre megformálva arra a célra, hogy e tételezés eszköze legyen. ... A megfigyelésnek és a tapasztalásnak, vagyis a visszatükröződésnek és tudatszerű feldolgozásának révén az ember felismeri a kő bizonyos tulajdonságait, amelyek alkalmassá vagy alkalmatlanná teszik ezt a tervezett tevékenység számára.”<sup>8</sup> A kő kiválasztásának egynemű és egységesnek tűnő mozzanata két alternatívát foglal magában. „Először: helyesen vagy tévesen választotta-e az ember a követ kitűzött célja szempontjából? Másodszor: helyesen vagy tévesen tűzte ki célját, vagyis valóban alkalmas eszköz-e általában a kő e célkitűzés szá-

<sup>6</sup> Lukács Gy. id. kiadás 35. p.

<sup>7</sup> Ua. 37—38. p.

<sup>8</sup> Ua. 42. p.

mára?"<sup>9</sup> Belátható, hogy mindkét alternatíva csak a valóság visszatükröződéséből emelkedhetett ki, aszerint, hogy adott szükséglet milyen célt indukál. Fejlettebb fokon, amikor már nemcsak kiválasztják a követ, hanem meg is munkálják, hogy jobb munkaeszköz legyen, akkor a munkafolyamat során „még nyilvánvalóbban tárul fel az alternatíva valódi lényege: nem egyszeri döntés, hanem folyamat, új és új alternatívák szakadatlan időbeli láncá.”<sup>10</sup>

A természeti létező tehát csak akkor válhat a társadalmi lét tárgyiassági formájává, „ha a léttel nem bíró visszatükrözés eredményei ilyen alternatív szerkezetű gyakorlattá sűrűsödnek össze.”<sup>11</sup> Az emberi gyakorlatban, a munkában, amely ilyen alternatív jellegű tételezések sora, a természet kauzális összefüggései tételezetteké válnak. Ebből következik a kauzalitás és a teleológia konkrét, reális és szükségszerű együttélése a munkafolyamatban. Különműségük megmarad ugyan, de csak ezen az egységes valódi folyamaton belül, amelynek mozgalmassága ezeknek a különmű mozzanatoknak a kölcsönhatásán alapul, és amely, hogy létrehozza a kölcsönhatást mint valóságot, az okozatiságot is, lényegét egyébként nem érintve tételezetté változtatja át. Ahogy Lukács György írja: az okozati összefüggések „tételezettsége közvetíti alávetettségüket a meghatározott teleológiai tételezésnek”, és ezáltal válik az okozatiság és a teleológia tételezett összetartozása egységes, egynemű munkafolyamattá.<sup>12</sup>

A munkafolyamatban azonban a cél és az eszköz kölcsönös viszonyban vannak egymással. Nemcsak a kitűzött cél határozza meg a megvalósításához szükséges eszközt, hanem az általában számításba vehető eszközök is kihatással vannak a célra. Csak olyan cél lehet ugyanis reális, amelyet az általában felhasználható eszközök szempontjából helyesen tűzött ki az egyén. A gyakorlatot csak egy szubjektum teleológiai tételezése teszi lehetővé, de ez a tételezés magában kell hogy foglalja a természet kauzális folyamatainak, mint önmagukban vett tételezéseinek a megismerését és lényegük tudatosítását. Az elérni kívánt eredmény konkrét megvalósulása pedig akkor következhet be, ha a szubjektum helyesen tételezte a megismert és a céllal adekvát kauzális folyamatokat, mint a teleológiai tételezés konkrét eszközeit. Ezek az eszközök saját, immanens dialektikus összefüggésekkel rendelkeznek és ezek benső beteljesedése az egyik legfontosabb mozzanata annak, hogy a tételezés megvalósításában sikeresen tevékenykedhetnek. Ha ellenben a szubjektum a teleológiai tételezés egészén belül nem az objektív valóságnak megfelelően tételezte a kauzális láncokat, akkor ebben az összefüggésben egyáltalán nem következik be tételezés.

Az alternatív jellegű tételezések azonban nemcsak a tevékenység megkezdése előtt vannak jelen, hanem a kitűzött cél elérésére irányuló tevékenységet folyamatosan irányítják és korrigálják. Az objektum és a szubjektum ugyanis a teleológiai tételezés megvalósítása közben állandó kölcsönhatásban vannak. A munka révén az ember aktívan alakítja külső környezetét, de ez a tevékenység, a cél elérése érdekében megköveteli az embertől ösztöneinek és egyéb, a cél elérése ellen ható késztetéseinek a megfékezését, a célra irányított, tudatos magatartás dominanciáját. A munkafolyamat részleteinél az alternatívák folyamatosan megismétlődnek: a dolgozó embernek minden mozdulatát helyesen kell elterveznie, helyesen kell célra irányítania és manuálisan végrehajtani.

A folyamat fiziológiai alapjáról csupán említést téve, a szovjet neurofiziológiai kutatások eredményeire lehet hivatkozni. Elképzeléseik szerint a tevékenység közben az emberi agy is állandóan információkat kap arról, hogy a cselekvés véget ért-e vagy

<sup>9</sup> Ua.

<sup>10</sup> Ua. 43. p.

<sup>11</sup> Ua. 42. p.

<sup>12</sup> Ua. 26. p.

sem, hogy biológiailag célszerűen folyt-e le vagy sem. Ennek viszont csak akkor van értelme, ha az agyba érkező információt egybe lehet vetni azzal, ami a cselekvés eredménye kellett hogy legyen. „Ez a körülmény arra készíti a fiziológiát, hogy föltételezze a reflexstruktúrában egy olyan apparátus jelenlétét, amely információt tartalmaz a cselekvés elvárt eredményeinek képéről mindaddig, amíg ez a cselekvés be nem fejeződött. A visszacsatolás révén belépő információ összehasonlításra kerül az ebben az apparátusban tárolt információval. A két információ eltéréséről keletkező jel arra szolgál, hogy az agy megszervezze a további cselekvéseket: folytassa a cselekvést, leállítsa vagy kidolgozza a korrekciót. A visszacsatolások, majd a cselekvésnek ennek alapján történő korrekciója nemcsak a cselekvések végén, hanem menet közben is fellépnek.”<sup>13</sup>

Felvetődik azonban a kérdés: mi lehet az alapja az előrelátási apparátus kialakulásának? A múltbeli tapasztalat. Ennek felhasználása úgy történik, „hogy a szóban forgó apparátus a jelenségek egy bizonyos csoportjánál megnyilatkozott törvényszerűségeket extrapolálja más, az előbbiekkal rokon jelenségekre. Az előrelátás természetesen nem lehet abszolút. Bármilyen volt is az egyén múltbeli tapasztalata, sohasem láthatja egyértelműen előre az események menetét, vagy a cselekvések eredményét. A múltbeli tapasztalat mindig az események különféle lefolyásának és a cselekvés különféle eredményeinek előrelátását teszi lehetővé. A különféle lehetőségek valószínűsége azonban korántsem egyenlő. Az előrelátási apparátus egyik legjellemzőbb sajátossága valószínűségi jellege. Az összes lehetséges előre látott eredmény közül azt választja ki, amelyiknek a legnagyobb a valószínűsége. Ennek az előrelátásnak megfelelően épül fel az aktív cselekvés.”<sup>14</sup>

Az ember így munkája révén nemcsak külső környezetét formálja emberivé, hanem önmagát is alakítja. A szubjektum ugyanis munkájával az objektumra gyakorolt hatáson keresztül visszahat önmagára, és új szükségleteket indukál magában (pl. az önuralom, a kitartás szükségletét), amelyek a későbbi teleológiai aktusok során, mint a munka által kifejlesztett képességek, már a szubjektum tételezett tulajdonságai-ként segítik a kitűzött cél megvalósítását. Ezek a tulajdonságok egyúttal érték-ként is jelentkeznek az emberek közti kapcsolatokban, mert az egyre inkább társadalmivá váló szükségletek jobb kielégítését mozdítják elő.

A szubjektum és az objektum e sajátos kölcsönhatása a teleológiai tételezésen belül azért lehetséges, mert a szubjektum viszonylagos önállósággal rendelkezik az objektív valóság vonatkozásában. Az ember biológiai és társadalmi lény — ebből következően természetesen nem vonhatja ki magát a természeti és a társadalmi folyamatok, objektív törvényszerűségek hatásai alól. Ezek azonban nem határozzák meg „mechanikusan”, mivel az ember olyan önszabályozó rendszer, amelynek benső, egymással kölcsönhatásban levő anyag- és mozgásszintekből összetevődő hierarchiájában, tudatos tevékenységét illetően a társadalmi anyag- és mozgásforma játszik domináló szerepet, és ez megmutatkozik az objektív valóság hatásainak feldolgozásában, valamint abban is, ahogy az ember ezekre a hatásokra reagál. A reagálás ezen módjának, vagyis az ember szubjektum mivoltának ontológiai alapját az a korábban már említett lehetőség-jelleg képezi, amelyben a tudat viszonylagos önállóságának elkülönültségi mozzanata domborodik ki, szemben az anyagi létből való függőség megnyilvánulásai-val. Az ember számára ez adja meg annak lehetőségét, hogy szükségleteinek meghatározott módon való kielégítését célként tételje, és az objektív valóságnak az egyén

<sup>13</sup> N. J. Grascsenkov, L. P. Latas és I. M. Tejgenberg: A dialektikus materializmus és a modern neurofiziológia néhány problémája. Filozófiai problémák a magasabbrendű idegműködés fiziológiájában és a pszichológiában. 58. p. (Akadémiai, 1965.)

<sup>14</sup> Ua. 61. p.

tudatában visszatükröződő minden egyéb, a cél megvalósításánál számításba jövő összefüggését olyan alternatívákként tege tételezetté, amelyek a cél szempontjából való helyesség és tévesség közötti választást foglalják magukban. Az alternatív jellegű teleológiai tételezések viszont nyilvánvalóan ugyanilyen szerkezetű gyakorlat révén realizálódnak, ami szemléletesen bizonyítja, hogy az emberi tudat az objektív valóság által befolyásoltan ugyan, de aktív, alkotó módon viszonyul a külvilághoz: csak az emberi tudat által irányított tevékenység képes az objektív valóság elemeiből olyan rendszereket, szerkezeteket alkotni, amelyek új, elemeikre nem jellemző, és azok immanens törvényszerűségeiből le nem vezethető összefüggésekkel bírnak.

Az emberi tevékenység, magatartás tehát visszavonhatatlanul alternatív szerkezetű, amiből azonban következik, hogy megnyilvánulási módjának közvetlen meghatározója csak az objektív valóságtól relatíve független szubjektum lehet.

A valóság pontosabb megragadása érdekében azonban bizonyos mértékig helyesbíteni kell az előbbi meghatározást. Az emberi magatartást ugyanis nem mindig tudatos döntés határozza meg. Vannak olyan külső ingerek, amelyek felett az intellektuális vezérlés nem tud érvényesülni (pl. az indulati cselekvések esetében). Ilyenkor az intellektus vagy nem is látja át az indulati vezérlésű reakciók tudatos gátlás alá helyezésének lehetőségét, vagy ismeri ugyan, de nem képes ezt gátlás alá helyezni: vagyis az indulati vezérlésű ingerválasz kapja azt a pszichikai többlettöltést, amely a konkrét magatartás vezérlőjévé válik. Azt mondhatjuk tehát, hogy a személyiség egésze, totalitása szerepet játszik az objektív valóság hatásainak transzformálásában, az egyén végleges döntésének és magatartásának meghatározásában. Azonban a tudatos döntéseknél és magatartásoknál, amilyen az akaratlagos emberi megnyilvánulások többsége, e totalitás belül a teleológiai determináció az elsőrendű, amely meghatározza a többi helyét az egészben.

Az egyén akarata és magatartása tehát közvetlenül személyiségének totalitása által teljesen, de nem előre meghatározott. Amíg ugyanis a döntés nem született meg, ill. a magatartás nem realizálódott, addig nincsen meg az összes feltétel, amely determinálhatja a tevékenységet, addig tehát az nem teljesen determinált. Feltételezni, hogy már előzőleg is egészen determinált volt, annyit jelent, mint felcserélni a determinizmust a predeterminizmussal.

Ezek szerint az egyén, döntésének meghozatala előtt, illetve a magatartás megtörténte előtt több lehetőség közül képes választani, és csak utólagos elemzéssel állapítható meg, hogy melyek voltak azok az objektív és szubjektív tényezők, amelyek döntően befolyásolták vagy meghatározták akaratát és magatartását. A felismert összefüggéseket természetesen alkalmazni lehet más hasonló szituációra is, de ez még nem jelenti ennek szükségszerűségét.

A teleológiai tételezés fenti értelmezéséből nyilvánvaló az is, hogy az emberi tevékenység alternatívái sohasem általában vonatkoznak a valóságra, hanem mindig konkrét utak közti konkrét választást jelentenek. Az ember tudatában visszatükröződő természeti és társadalmi körülmények, valamint viszonyok nem elvontságukban, hanem az egyént körülvevő viszonyok konkrét totalitásaként determinálják az egyén teljes cselekvőségét. Az egyén mindig teljes személyiséggel éli meg ezeket a természeti-társadalmi szituációkat, amelyek az emberi életnyilvánítás sajátos jellegéből adódóan, különböző vonatkozásokban, alternatív szerkezetű szituációkként tudatosulnak benne. Ezek a konkrét szituációk azonban mint alternatív szerkezetű lehetőségek objektíve léteznek, függetlenül attól, hogy az egyén milyen mértékben tudatosította őket. Az egyén objektív választási lehetőségeinek tartalmát és terjedelmét pedig, amelyeknek felelőssége szempontjából is jelentőségük van, mindig a konkrét társadalmi viszonyok azon csomópontja határozza meg, amelyben az egyén létezik.

*Шандор Кремер*

## ВНОВЬ К ОСНОВЕ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

В вводной части статьи, затрагивающей общие вопросы ответственности, в первую очередь, подчеркивается характер ценностных отношений ответственности, отграничивая его вне сознания ответственности от привлечения к ответственности и привлекаемости к ней.

Во второй части работы раскрываются онтологические основы ответственности. Привлекая прежде всего работы Дьердя Лукача, рассматривающие проблемы ответственности, на основе телеологического характера трудовой деятельности, следует выдвинуть относительную человеческую свободу. Наряду с этим, в статье проводятся ссылки на физиологические предпосылки ответственности.

*Sándor Krémer*

## ON THE BASIS OF RESPONSIBILITY

The paper, in its preface on the general questions of responsibility, emphasizes the value relation nature of responsibility, making it distinct from the consciousness of responsibility, from being able to be held responsible and from being held responsible.

The second and longer part gives the ontological basis of responsibility. Relying on the works of George Lukács, he emphasizes the relative human freedom which is considered to be essential as regards responsibility on the basis of the teleological nature of the working activity. The paper also hints at the physiological preconditions of responsibility.